

Aktüalite. Orta çağ Tanrı Dağ bölgesi halklarının etnik ve tarihî coğrafyasını araştırırken şu ve ya bu yer-su adının etimolojisi ve hangi coğrafi noktada bulunduğunu tespit etmenin önemi büyüktür. Bu bilimsel sorunun çözümünde, Karahanlılar devletinde doğmuş ünlü dilci ve etnografici Mahmud Kaşgarlı (Kaşgâri) Barskani'nin mirası çok önemlidir.

Barskan şehri ve sakinleri... Bunlarla ilgili Dîvân'da neler yazılmıştır? Mahmud'un Barskanlılar hakkındaki bilgileri ne derece gerçeklerden uzaklaştırılmadan açıklanmaktadır?

Öz. Orta çağ Tanrı Dağ bölgesi halklarının etnik ve tarihî coğrafyasını araştırırken şu ve ya bu yer-su adının etimolojisi ve hangi coğrafi noktada bulunduğunu tespit etmenin önemi büyüktür. Bu bilimsel sorunun çözümünde, Karahanlılar devletinde doğmuş ünlü dilci ve etnografici Mahmud Kaşgarlı (Kaşgâri) Barskani'nin mirası çok önemlidir.

Yöntem. Makalede tarihi-karşılaştırma, tanımlayıcı ve müşahide metodlarından istifade edilmiştir.

Giriş. Mahmud Kaşgarlı Barskanlı Karahanlı devri Türk-Müslüman rönesansının cevheri olan Dîvânü Lugâti't-Türk ("Türk dillerinin [kelimelerinin] toplanması") eserini 1072-1077 yıllarında yazmıştır. Kendisi de Barskan şehrinde doğmuştur. (1; 85).

Bu makalede Isık Göl'ün güneydoğu kıyısında yaşayan halkın orta çağ, daha net olarak Karahanlı devri tarihiyle doğrudan ilgili bir meseleden söz edilecektir. Mahmud Kaşgarlı Barskanlı yazan eser eşsiz kaynak olarak kullanıldı, ama başka da Doğu kaynakları karıştırılarak öğrenildi ve yanı sıra diğer doğu kaynaklarının (bir dizi bilgiyi karşılaştırmak için) ve modern bilimsel literatür'ün bilgileri daha incelendi.

Dîvân'ı tercüme eden bazı araştırmacılar (Besim Atalay, Salih Mutallibov) ve onlara atıf yapan bazı tarihçiler “Barskan”ın bir boy adı (genonim, etnonim) olduğunu dile getiriyorlar. Bu görüş, ne kadar doğrudur?

Bu meseleyi açıklamadan önce Barskan (qaf ق ile) (başka Arapça yazılış şekilleri ğayn Ğ ile Barsgan ve kha خ ile Barshan) teriminin bir coğrafi isim olduğunu hatırlatalım.

Bundan ötürü bu toponimin etimolojisinin nasıl olduğu sorusu meydana çıkmaktadır.

Balki, Barskan toponimi kişinin özel adından (antroponim) türemiş de ola bilir. Örneğin, bu kelimenin ilk bölümü olan “Bars” (Pars) orta çağ Türk halklarında yaygın kullanılan şahıs ismidir. Talas yazıtlarında Bars, Kara Bars, Oğul Bars, Yenisey yazıtlarında Küç Bars, Tuz Bay Küç Bars Külüg gibi vs. şahıs isimleri mevcuttur. Runik yazıtları araştıran merhum Sagalı Sıdikov'a göre, “Bars” kelimesi “arslan”, “börü” kelimeleri gibi insanlara onların şu veya bu kahramanlığından sonra veya bu yırtıcı hayvanlarla ilgili iyi sıfatları benimsemesini diledikleri için ad olarak verilmiştir.(2; 47).

Demek ki, bu terim başlangıçta içerdiği “kutsal” anlamıyla bağlantılı olarak insan adlarında kullanılmıştır. Şunu söyleyebiliriz ki, Türklerin böyle ad verme geleneği eski Hunlar, Göktürkler ve onlara komşu konar-göçer halkların totemizm inancının devamı idi.

Türk halklarında totemlerden (kutsal sayılan hayvanlardan) türeyen boy adları oldukça fazladır: Kırgızların Bugu, Sarıbagış vs. boyları, Başkurtların Büri (kurt), Altaylıların Kuv (kuğu), Börküt veya Merküt (kartal) vs. Bu etnonimlerin tamamı totemlerden meydana gelmiştir. (3; 369).

Elbette, etnonimlerin kökünün totemden türemiş şahıs adı (antroponim) olma ihtimali aklımızdan çıkmamalıdır.

Barskan toponimine dönecek olursak, bize göre bu toponim, kişi adı olan “Bars” ile Batı Göktürk devrinden bu yana bilinen, Türk ve Soğd dillerinde ortak kullanılan “kend”-“kan” (şehir, yerleşim yeri) kelimelerinin birleşmesinden oluşmaktadır. Bu toponim, önceleri “Bars’a ait kale, orda, şehir” anlamını vermekteydi. (Mahmud Kaşgâri Barskani'nin verdiği bilgilere göre, Soğdluların Semerkand toponimini Türk halkları tarafından “Semizkent” olarak adlandırılmaktaydı.(4; 255). Burada da “kan(d)”, “ken” kelimesine eş anlamlı olarak kullanılmıştır.)

Isık Göl Beyliğini ve oradaki merkez şehri yöneten Bars'a, iktidar sahibi olmasından dolayı Bars-Han denilmiş olması pek mümkündür. (Aşağıda bunun üzerinde duracağız.)

Orta çağların başlarında Barskan (Barsgan, Barshan) adında boy, uruğ veya halk mevcut muydu? Bu adı taşıyan bir halkın olduğuna dair doğrudan bilgilerin yer aldığı kaynaklar şimdilik mevcut değildir. Sadece Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kıyas (Tarihlerin ve (Tarihî) Hikâyelerin Mecmuası) adlı yazarı meçhul olan Farsça bir eserde (12. yüzyıl başları), “Tanrı Dağları bölgesinde Barskan adlı uruk olabilir.” kanısına yönelten bir bilgi mevcuttur. (5; 100).

“Türk'ün Tutel (Tonk/Tong – T.Ç.), Çigil, Barshan, İlak adında oğulları vardı.”

Bu cümledeki şecereyi açıklarken şu hususa dikkat etmeliyiz: Tâ Ortadoğu'dan Tanrı Dağlarına gelen seyyahın Barskan şehri halkıyla ilgili hikâyesini Ortadoğulu tarihçiler, “Barskan adında halkın insanları.” şeklinde yanlış anlayarak nitelendirmiş olabilirler. (Uygur halkı da 19. yüzyılda çeşitli yer adlarıyla “Kaşgârlı”, “Turfanlı” veya “Tarançı” (Ekinci) olarak adlandırılmakta olduğu bilinmektedir. Aslına bakılırsa, Kaşgârlı ve Turfanlı adında halk yok, sadece Uygur adlı büyük bir millet vardır.)

Şarkiyatçı Ömürkul Karayev, “Yukarı Barshan bölgesi ilk defa 8. yüzyıl Arap seyyahı Tamim ibn Bahr tarafından zikredilmiştir.” diye yazmıştır (6). Burada bazı netleştirmeler yapmak gerekiyor. Eğer bize kadar ulaşan el yazmalara bakılırsa, “Barshan” toponimi ilk defa İbn Hordâdbih (820–912) tarafından yansıtıldığı görülür (7; 332).

Onun ana kaynaklarından biri, elbette, Tamim ibn Bahr al-Mutavva’i adında bir seyyah idi. Fakat bu seyyah Orhon’a kadarki seyahatini 8. yüzyılda değil, 9. yüzyıl başlarında (Minorskiy’in varsayımına göre 821 yılı, bize göre ise 808 yılından önce) gerçekleştirmiştir (8; 303).

Barskan/Barshan hakkında ilk kaynaklar ise, elbette, Arap Dünyası için 8. yüzyıldan önce kendi bilgilerini paylaşan seyyahlar ve uluslararası ticaretle uğraşan kimseler olmuştur. Onların haberlerini kaleme alarak Müslüman literatürüne kazandıran ama kendisinin özgün etnografya ve coğrafya ile ilgili eseri bize kadar ulaşmamış olan yazarlardan biri olarak Ebû Amr Abdallah ibn al-Mukaffa (720 – tahminen 757) adlı büyük bir bilim adamını göstermek mümkündür. Onun eseri [9] Ebû Seyit Abdul-Hayy Gerdizi (11. yüzyıl) için ana kaynaklardan biri olmuştur. (Onun Barshan hakkında etimolojik varsayımına aşağıda yer vereceğiz.)

9.-13. yüzyıl Müslüman yazarlarının eserlerinde Barskan’ı bir toponim olarak sıklıkla görmekteyiz. Arap yazısının özelliklerinden biri, şu veya bu harfin noktası düşerse veya kayarsa, kelimenin farklı okunma olanağının söz konusu olmasıdır.

Bu durum Barskan toponimi örneğinden açıkça görülüyor. İbn Hordâdbih’in (9. yüzyıl ortası) eserinden Yakut al-Hamavi’nin (13. yüzyıl başları) coğrafya eserine kadarki birtakım Arap coğrafyacılarının eserlerinde Barskan (Barshan) toponimi Nuşacan şeklinde yanlış yazılmıştır. Bunun doğru yazıldığı Barshan şeklini, ilk defa Arap coğrafyacısı Mukaddasi’nin (10. yüzyıl sonu) eserinden görüyoruz.

9.–10. yüzyıl Arap coğrafyacılarının bilgilerine göre, Barshan adlı iki yer mevcuttu.

Biri Isık Göl kıyısında bulunuyor ve “Yukarı Barshan” diye adlandırılıyordu. Kudame, İbnülfakîh, Yakut gibi coğrafyacıların bildirdiklerinden öğreniyoruz ki, burada 8 veya 9 şehir vardı ve ana şehri (başkenti) Barshan idi.

Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi veren İbnülfakîh Yukarı Barskanlıları “Türklerin en kahramanları” olarak nitelendirmiş ve onların yüz askerinin Karlukların bin askeriyle eşit seviyede savaştığını belirtmiştir. [10] İkinci, öbürüne kıyasla daha küçük olan Barshan şehri ise “Aşağı Barshan” olarak adlandırılıyor ve günümüz Taraz şehri yakınlarında bulunuyordu. (Taisiya Senigova, Karl Baypakov gibi arkeologlar günümüz Taraz şehrinin yani Sovyet devrindeki Cambıl’ın 20 km doğusunda bulunan “Törtkül Töbö” şehir öreninin Aşağı Barshan olduğunu düşünüyorlar (11; 29).

Burada belirtilmesi gereken husus şu ki, yazarı meçhul Farsça Hudud al-Alem adlı coğrafya eserinde (10. yüzyıl sonu) ve ansiklopedist Ebû Reyhan Bîrûnî’nin astronomi üzerine yazdığı eserinde Barshan şehri sadece Isık Göl kıyısında bulunan şehir olarak zikredilmekte, Taraz yakınlarındaki aynı adı taşıyan şehir hakkında hiç söz edilmemektedir (12; 472). Mahmud Kaşgâri Barskani’nin eserinde de Barskan (qaf ʿ ile yazılmış) adındaki şehir sadece bir yere, yani Isık Göl kıyısına yerleştirilmiştir.

Barskan (Barshan) toponiminin ortaya çıkışıyla ilgili rivayetlere gelecek olursak, bu rivayetlerden birini, 11. yüzyılın ilk yarısında Farsça “Zeynü’l Ahbâr” denen eseri yazan Gerdizi adlı tarihçi beyan etmiştir. Bu rivayetin İran coğrafyasında yaşayan halka ait olduğu onun içeriğinden açıkça anlaşılıyor:

“Barshan’ın halkı Farslardan, daha doğrusu Fars bölgesi halkından ortaya çıkmıştır” (13; 262).

(Fars, meşhur Fars Körfezi’nin kuzeydoğusunda bulunan İran vilayetinin adıdır.)

Bu rivayete göre, kadim Farlar daha İskender Zülkarneyn (Makedonyalı İskender) devrinde (M.Ö. 4. yüzyıl) Isık Göl bölgesine gelip yerleşmişmiş. Bundan ötürü burasına “Barshan” yani “Farsın yönetim sahibi” adı verilmişmiş.

Elbette, bu rivayetin tarihî gerçeklerle hiçbir ilgisi yoktur.

Yine de bu rivayetin tarih ve tarihî coğrafya bilimine farklı bir faydası dokundu. Örneğin, Mahmud Kaşgâri Barskani’nin eseri bulunmadan önceki dönemde (19. yüzyıl sonu- 20. yüzyılın ilk on beş yılı), Barthold gibi şarkiyatçılar bu rivayete dayanarak söz konusu toponimin sadece Bars-han şeklinde okunması gerektiğini, bu toponimin Nuşacan şeklinin nokta değişimi nedeniyle “ra” harfi yerine ona yazılışı benzeyen “vav” harfinin yazılmasından ötürü meydana gelen yanlış şekli olduğunu belirterek çok doğru bilimsel sonuca varmışlardır (14; 337).

Burada, doğal olarak “Isık Göl’ün yerli halkının Barskan ile ilgili ne tür rivayetleri korunmuştur?” sorusu ortaya çıkmaktadır. Barskan toponiminin yerli halka ait etimolojisi, iyi ki, Mahmud Kaşgâri Barskani’nin, başka bir deyişle söz konusu olan Barskan şehrinde doğmuş ve büyümüş olan örnek bir adamın sözlüğünde verilmiştir.

Mahmud Kaşgâri Barskani’nin bıraktığı bilgiye göre, bu toponim Türklerin insanlara verdiği özel isimden türemiştir.

Mahmud Kaşgâri Barskani kendi eserinin tamamında bu toponimi sert “gayn” (غ (harfi ile Barsgan şeklinde vermiştir. Dîvân’a eklediği dünya haritasında ise sert “kaf” (ق) harfi ile Barskan şeklinde vermiştir. En ilginç olanı ise, bunun “Barskan” şekline biz Manasçı Sagınbay Orozbek Uulu’nun Manas Destanı varyantında da rastlamaktayız.

Mahmud Kaşgâri Barskani’nin kendisi, Barskan denen şahıs adını iki türlü açıklamıştır. İlk olarak, Barskan, Türklerin tarihî efsanesinin bahadırı ve önderi Alp Er Tonga’nın oğlu olarak anlatılmıştır (15; 313).

Alp Er Tonga’ya Karahanlı Türkleri Afrasiyab daha diyorlardı. Onlar Karahanlı sülalesini bu efsanevi insana dayayarak şecerelerini hazırlamışlardır. Burada şunu eklemeliyiz ki, Barskan şehrinin (16; 80) bulunduğu Isık Göl bölgesinde 9. yüzyıldan günümüze kadar bilinen Tong toponimi mevcuttur. (Eski Tong şehri; günümüzdeki Tong Irmağı; Tong İlçesi.) Elbette bu toponimin Barskan’ın babası olan Alp Er Tonga ile ne kadar ilişkili olduğunu kestirmek zordur. Bu Tong Vadisi’nde Profesör Kubatbek Tabaldiyev başkanlığındaki arkeologlar Karahanlı devrine ait şehir kalıntılarını bularak incelemelerini devam ediyorlar.

İkinci olarak, Barskan adını Mahmud Kaşgâri bir Uygur yöneticisinin emri altındaki at sürüsüne bakan çobanın adı olarak göstermiş ve bundan dolayı daha sonra şehre Barskan denildiğine dair rivayeti kısaca aktarmıştır (17; 313).

Bize göre, Mahmud Kaşgâri ilk rivayeti makul bularak, doğru olarak kabul etmiş olabilir. Bir taraftan bu rivayetle Karahanlı sülalesi kağanlarının itibarını yükseltecek, öbür taraftan şehir isminin etimolojisini saygın şahsiyetle ilişkilendirmek bu etimolojik varyantın siyasi önemini arttıracaktı.

Karahanlı Devleti ile Turfan’daki Uygur Devleti’nin düşman olmasına rağmen Mahmud Kaşgâri Barskani’nin ikinci varyantı (at çobanı ismi) dile getirmiş olması, onun bilim adamı olarak meselelere objektif yaklaştığını, adil olduğunu ortaya koymaktadır. Mahmud Kaşgâri’nin bilgiye böyle yaklaşımı günümüzde de tarihçilere örnek teşkil edebilir.

Barskan şehri, Karahanlıların bir beyliğinin merkezi (başkenti) idi. Burasının yöneticisi tarafından basılan 11. yüzyıl ortalarına ait madenî paraların bazıları bize kadar ulaşmıştır. (Omeljan Pritsak (18; 244), Boris Koçnev, Mihayil Fedorov'un (19; 180) makalelerinde bu madenî paralardan bahsedilmiştir.)

Bazı durumlarda Barskan beylerinin bağımsız siyaset yapmaya çalıştıkları tarihî olaylardan biliniyor. Örneğin, Arap tarihçisi İbnü'l Asir'in (13. yüzyıl başları) genel tarihe yönelik büyük bir eserindeki habere göre, 11. yüzyıl sonlarında (1080–1090) Barskan'ı yöneten Togrul ibn Yinal adlı Bek birkaç tümen askeriyle Kaşgar'a saldırmış ve şehrin hazinesini boşaltmıştır. Hatta Kaşgar'da bulunan Ulu Kağan'ı (al-Hasan'ı) kısa süreliğine rehin almıştır (20; 162).

Merkezi Tanrı Dağları bölgesinin bir köşesindeki Barskan şehri sadece siyasi açıdan değil, ekonomik açıdan da stratejik bir yerde bulunan şehirdi. Bu şehir üzerinden İpek Yolu'nun bir güzergâhı geçmekteydi.

Demek ki, Barskan'dan Isık Göl'deki bir yer adı olarak yazma eserlerde, nümizmatik kaynaklarda ve folklorik bilgilerde 9–20. yüzyıllarda sıkça bahsediliyor.

Hatta Ebû Reyhan Bîrûnî 1029 yılında yazdığı astronomi ile ilgili Kitâbü't-Tefhîm fî Evâilî Sıbaâti't-Tencîm (Yıldızlar Hakkında İlmin Başlangıcını Anlatma Kitabı) adlı Arapça eserinde “Barshan yakınındaki Isık Göl gölü” hakkında bahsetmiştir. Demek ki, o burada Göl'ün baş şehrinin ismini de belirtmiştir (21; 102). Farsça Cihannâme eserini yazan âlim Muhammed Necib Bekran da, Isık Göl'ü Barshan toponimi ile ilişkilendirerek vermiştir (22; 22-23).

Şimdi gelelim bir diğer soruya: 10.–12. yüzyıllarda Tanrı Dağlarında “Barskan” adlı ayrı bir boy mevcut muydu? Bu soruya cevap aramak için orta çağ yazma kaynaklarını dikkatlice incelemek gerekiyor.

Mümkün olduğu kadar ayrıntılı karşılaştırma yapmaya çalışarak şu bilgileri toplaya bildik:

Bilim dünyası tarafından bilinen tarihî yazma kaynaklar arasında Barskan denen adlandırmayı Türk halkları etnonimleri listesinde veren ilk eser, Bağdadlı tarihçi ve coğrafyacı al-Mesûdî'nin (o 956. yılı vefat etmiş) “Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher” (Altın ve Cevher Madenleri) adlı büyük eseridir.

Orada şu parçaya rastlanmaktadır: “Ayrıca Türklere Kimekler, Barshanlılar, al-Badiyye (Kahire baskısında *al-Yadiyye*) ve al-Cagriyye (*al-Hukubiyye*) de giriyor». (23; 288).

Bu yazar Tanrı Dağlarına kadar yolculuk etmemiştir. Onun kaleme aldığı bilgiler başka bir kitaptan veya üçüncü derecedeki kaynaklardan (Tarihçinin sohbet ettiği adamın bir başkasından duydukları vs.) alınmıştır.

Belki de bundan ötürü onun eserinde birtakım Türk halkının adları tanınmayacak derecede yanlış verilmiştir: Kimek yerine Kimal, Harluk yerine Havlac, Yagma yerine Yadiyya, veya Badiyya diye yazılmıştır (24; 377-378). Bundan ötürü al-Mesûdî'nin eserindeki Türk halkları listesine Barskan toponimi yanlışlıkla eklendiğini düşünüyoruz.

Bir başka ilginç şecere eseri 1206 yılında Farsça yazılmıştır. Bu eser Afganistan ve Kuzey Hindistan'daki Türk sultanlarının, başbuğlarının emri altında hizmet eden Fahreddin Mübarek Şah Merverrudi'ye aittir (25; 75-77). Merverrudi de Mahmud Kaşgâri Barskani'nin Türk dilinin anlamı hakkındaki görüşlerine benzer şekilde, Türk dilinin Müslüman Dünyasındaki rolünün artmakta olduğu hakkında düşünmüş ve Türklerin kendi yazmasının mevcut olduğunu bildirmiştir.

Bu eserde de Barskan toponimi Türk halkları adlarının listesine dahil edilmiştir. (Merverrudi toplamda 63 Türk etnonimini saymıştır (26; 76) İlginç olan şu ki, Barskan kelimesi önüne “al-” bileşeni eklenmiştir. (Başka bir deyişle “lam” (ل) harfi bağımsız gelecek şekilde yazılmıştır!)

Bu kelimelerin birlikte okunması gerektiğini düşünen bilim adamlarından İvan Umnyakov “âl-i Barshan”, Türk bilim adamı Ramazan Şeşen “el-Barshan”, İran araştırmaları yapan Özbek bilim adamı Böri Ahmedov “al-Barshan”, Kazak bilim adamı Bolat Kumekov “il’barshan” diyerek birbirinden farklı şekillerde okumuşlardır (27).

Bu okumalar arasından bize göre tarihî gerçeğe yakın olanı, Rus şarkiyatçısı İvan Umnyakov’un varyantıdır. Çünkü bu varyanta göre “al-” bileşeni Arap-Fars teriminden alınmıştır. (Eser dilinin Farsça olduğunu unutmayalım.)

Buradaki “âl-i Barshan” tamlaması, “Barskan’ın nesli.”, “Barskan’ın oluşturduğu kağan ailesi.”, “Barskan’ın oluşturduğu sülale.” şeklinde tercüme edilir.

Barskan terimi burada bir eponim (Boy veya sülaleyi oluşturan en eski ecdadın adı.) olarak kullanılmıştır. Bu eponim, Mahmud Kaşgâri Barskani’nin yukarıda belirttiğimiz bilgisindeki Barskan’ı yöneten Afrasiyab’ın (Alp Er Tonga’nın) oğlunu aklımıza getiriyor.

Burada ayrıca hatırlatmak gerekirse, Osmanlı-Türk tarihçisi Hüseyin Hüsamiddin Amasyalı 20. yüzyıl başlarında “Barskan” terimini Afrasyab antroponimi ile ilişkilendirerek açıklamaya çalışmıştır. O, “Afrasyab Kimdir?” adlı makalesinde Mesûdî, Firdevsi, Mahmud Kaşgâri Barskani, Yakut ve Bedreddin Ayni’nin eserlerini kaynak olarak kullanarak Afrasyab kelimesini kadim Türkçe “Bars alp” kelimesinin yanlış yazılmış olan Farsça versiyonu olarak ispatlamaya çalışmıştır.

Amasyalı’ya göre, kahramanlık ismi Bars Alp olan tarihî şahsiyet İslam öncesi devirde yaşamış ve kağan (han) makamına ulaştıktan sonra “Bars Han” olarak adlandırılmıştır. İşte bu Han’ın isminden Barskan toponimi meydana gelmiştir. Hüseyin Hüsamiddin Amasyalı’nın belirttiğine göre, Mahmud Kaşgâri Barskani’nin yazdığı Afrasyab’ın bir diğer ismi Alp Er Tonga (28; 255) şeklinde verilmiş, onun bir diğer ismi olan Barskan ise onun oğlunun adı şeklinde gösterilmiştir. (29). Bu çok ilginç etimolojik varsayım, gelecekte netleştirilmeyi gerektirmektedir.

12. yüzyıl başlarına ait Mücmel’üt-Tevarih ve’l-Kıssas eserinde, Isık Göl kıyısında yaşayan Türk adlı bir şahsın dört oğlu diye Barshan, İlak, Tong, Çigil belirtilmiştir. (Daha önce örnek verilen parçaya bakınız.)

10.–12. yüzyıllarda bu dört isim (eponim) ile belirtilen şehirler Müslüman coğrafyacıların eserlerinde (İlak, Taşkent yakınlarındaki Âhengerân yani Angren Irmağı kıyısında; Çigil, Taraz yakınlarında; Tong ve Barskan, Isık Göl Vadisi’nde) mevcuttur. Bunlar arasından etnonim olarak sadece Çigil iyi biliniyor.

İlkin şöyle bir görüşü dile getirelim: Eğer Barskan’ı etnonim olarak kabul edecek olursak, o zaman Tong, İlak, Barskan toponimlerini “ortaya çıkarıcı” Tong, İlak, Barskan gibi küçük göçebe Türk boyları 6–13. yüzyıllarda genel olarak Tanrı Dağları bölgesinde yaşamış olmalıdır. Fakat bunlar tamamen dağılmış ve başka büyük halkların (Oğuz, Çigil, Yağma, Karluk, Kalaç, Tuhsi, Kırgız vs.) arasında erimiş olduklarından 10–12. yüzyıllarda Tong, İlak, Barskan boyları hiç karşımıza çıkmamış olabilirler.

Fakat bu görüşe tamamen katılmak için henüz erkendir. Bize göre Barskan toponimi şu sebepten ötürü bazı Ortadoğulu ve Yakınoğulu Müslüman yazarlarının eserlerinde Türk

etnonimleri listesine dahil edilmiştir: Isık Göl tarafında bulunan seyyahlar buradaki halkı tarif ederken Arapça “ahl Barshan”. yani “Barskan halkı”, “Barskan sakinleri” diye nitelendirmiş, bazıları yerel halkın Alp Er Tonga ve onun Bars (pars) gibi çevik oğlu Barskan hakkındaki rivayetleri dile getirmişlerdir.

Bundan ötürü, Batı bölgelerindeki Müslüman derlemeci tarihçilerin bazıları, “Türkler arasında ayrı bir Barskan adlı boy varmış.” diyen yanlış görüşün peşine takılmış olabilirler.

Karşılaştıracak olursak, Bîrûnî'nin Kitâbü's-Saydana Fi't-Tıb adlı tıp ile ilgili değerli eserinde, “lugâtu ahli İsficab” yani “İsficab (günümüzdeki Şımkent) halkının dili (ağzı)” tamlamasını kullanarak (30; 46) İsficab'da yaşayan İran dilli halkın ağzında mevcut olan tıp terimlerini vermiştir. Bu tamlamaya bakarak, “Farsça konuşan halk arasında İsficab adında boy var.” gibi yanlış bir sonuca varmayacağımız kesindir.

Barskan denen toponimin yanı sıra böyle bir boy adının olup olmadığının tespit edilmesi için çok gerekli olan bilgiye Mahmud Kaşgâri Barskani'nin Dîvân'ında rastlıyoruz. Dîvân'da 11. yüzyılda Isık Göl'de yaşayan halklar hakkında çok sayıda çeşitli bilgi mevcuttur. Bölge halkının ekonomisi, sosyal vs. yaşamı, dili, halkın karakteri, şehirleri, dağlar ve geçitleri hakkında değerli bilgilere eserde rastanır. Burada bu bilgilerin tamamının üzerinde duramayız. Dolayısıyla biz sadece Isık Göl'deki Barskan adlı şehir haricinde söyleniş Barskan olan özel ada rastlanmadığını ve Mahmud Kaşgâri'nin Barskan adında bir boyun mevcut olup olmadığından hiç söz etmediğini belirterek, meselenin özüne geçmeyi uygun bulduk.

Fakat burada doğal olarak, “O zaman neden bazı Dîvân araştırmacıları (Atalay, Mutallibov vs.) Barskan toponimini bu esere dayanarak etnonim olarak veriyorlar?” sorusu ortaya çıkabilir.

Dîvân'ı asıl nüshasından okuma ve inceleme şansı olmayan birtakım araştırmacılar (onomastik uzmanları A. Abdırahmanov, Süyün Karayev (31) vs.) yukarıdaki Dîvânı araştırarak tercüme eden yazarların görüşlerini sıklıkla kullanarak onların görüşünün yanlış tarafını da “ders metni” derecesine yükseltmektedirler.

Böyle ciddi bir durum mevcut olduğundan, bendeniz Dîvân'daki Barskan toponiminin boy adı olarak karıştırılma tehlikesi bulunan yerlerini ayrıca inceleyerek, 1986 yılının mayıs ayında Bişkek (Frunze) şehrinde düzenlenen sempozyumda bildiri olarak sunmuştum (32; 332-333).

Mahmud Kaşgâri Barskani'nin eserinde Barskan toponiminin etnonim olarak algılanmasına yol açabilecek “şüpheli yerler” hangileridir?

“Kuş yavuzı - sagızgan, (Kuş kötüsü saksagan)

Yıgaç yavuzı - azgan, (Ağaç kötüsü azgan ağacı)

Yer yavuzı - kazgan, (Toprağın kötüsü kazılmış yer)

Bodun yavuzı – Barsgan». (33; 110) (Halkın kötüsü Barskan halkı).

Mahmud Kaşgâri buradaki son satırı Arap okurlarına şu şekilde açıklamıştır: “İnsanlar arasında en kötülerini Barskan'da yaşayanlar (Metinde sukkânu Barsgan), çünkü onların huyu kötü, oldukça cimri kimselerdir». (34; 111)

Buradaki cümlede halkı, etrafında yaşayan göçebe köy halkına kıyasla, cimri olan Barskan şehri hakkında, başka bir deyişle sadece toponim hakkında söz ediliyor. Bu rivayeti Barskan şehri etrafında yaşayan konar-göçer Türk halkı yani Çigiller söylemiş olabilir. (Burada belirtmek isteriz ki, Çigiller Merkezi Asya Türk halklarıyla kaynaşmıştır. Dolayısıyla bunların arasındaki Isık Göl Çigilleri Kırgızlar için önemli bir yerel etnobileşen, sade dille belirtmek

gerekirse, cetlerindedir. Geçen asrın sonlarında Profesör Sabır Attokurov, 19. yüzyılda yaşayan Rus seyyahı Petr Semyonov Tyan-Şanskiy'in Tanrı Dağları seyahatnamesinde Bugu Boyu yöneticisi (Manap) Borombay'ın kendisini "Çigil hanları neslinden." saydığı hakkında yazdığını yeniden bilim dünyasına hatırlatmıştı (35; 86).

2. "Yazıg ot" denen terimi Mahmud Kaşgâri Arap diline şu şekilde tercüme etmiştir: "Yazıg otu, üzerlik otudur. Kaşgar dilinde. Uç ve Barsgan dillerinde buna "eleddürük" derler» (36; 225).

Bu parçadaki Kaşgar, Uç (Doğu Türkistan'da bir şehir) ve Barskan terimlerinin üçü de sadece toponimdir.

3. Bir başka ilginç parça şöyledir: "Barsgan halkı (ahl Barsgan) 'buğday' kelimesini doğru telaffuz edemez. Onlar 'budgay' derler. 'Ben o taraftan (Barsganlılardan) değilim' diyen kimse bu sözle sınılanır». (37; 276) Bu parçada da Barskan, coğrafi bölge olarak nitelendirilmiştir.

4. Bir başka tartışma yaratan parçaya bakalım: "...Çigil, Kaşgar, Balasagun, Argu, Barskan, Uygur (vs.) Yukarı Çin'e kadarki halkların diline gelecek olursak, onlar bu anlamdaki isim-fiilleri bildiren sıfatları emir (emir kipinden – T.Ç.) yaparlar... Bunun açıklaması şöyledir: Bu dilde (Doğu Türkçesi dillerinde – T.Ç.) emir olarak 'BAR!' (Git) denilir. (Arapça) 'Git!' anlamındadır. Bundan ötürü isim-fiil 'Barguçi' (Gidecek – T.Ç.) şeklinde yapılır». (38; 146)

Bu alıntıda Kaşgar, Balasagun, Barskan, Yukarı Çin kuşkusuz toponimlerdir. Çigil, Argu, Uygur terimleri ise aynı zamanda etno-coğrafi bölgeyi anlatan etnonimlerdir. Durum böyle olmasına karşılık, o devirde etnonim ile toponimler karışık şekilde kullanılmıştır. Çünkü her toponim o bölgedeki halkın dil özelliğini (ağız) belirtmek için kullanılmıştır.

(Belirtmelidir ki, bu son parçadaki Balasagun toponimi, Kilisli Rifat'ın hazırladığı Arapça metinde nedense geçmiyor ve Dîvân'ı başka dillere tercüme eden araştırmacılar bu hususu özellikle belirterek dile getirmemişlerdir. Bu toponim Özbekçe çeviri metninde de gözüküyor ama Türkçe ve İngilizce çeviride eklenmiştir. (39; 83).

Bu örnekler yeterli olacaktır. Demek ki, Mahmud Kaşgâri Barskanlılar hakkında yazarken hiçbir zaman onları ayrı bir Türk boyu olarak görmemiştir. "Barskanlılar" olarak o Isık Göl'deki Barskan şehrinin merkeze dönüştüğü bölgedeki halkın sadece dil özelliğini (ağız ortaklığını) ayırarak belirtmiştir.

Bundan ötürü Mahmud Kaşgâri Barskani'nin bilgilerini inceleyen Ordinaryüs Profesör Barthold'un, "Barshan şehrinin kendine has lehçesi (ağız ortaklığı) olan halkı." olarak Barskanlıları anlaması halen bilimsel ağırlığını korumaktadır diye emin şekilde söyleyebiliriz (40).

Barskan bölgesindeki halkın dilindeki özel bölgesel ortaklık 10. yüzyılın sonlarına kadar oluşmuş olabilir.

Daha önce belirtildiği üzere, Isık Göl bölgesinde o devirlerde domine eden halk olarak Çigiller sayılıyordu. Onlar bölgede yaşayan diğer Türk halklarının (Tuhsi, Karluk, Kırgız, Az vs.) bazı küçük gruplarını kendi içinde eritmeye başladığını tahmin etmek mümkündür. Örneğin, Mahmud Kaşgâri Barskani eserinde Barskan'dan çok uzakta olmayan Kuyas şehrinde Tuhsi adlı halkın yaşadığından, o devirde Tuhsilere bazen "Tuhsi-Çigil" denildiğinden bahsetmiştir. (41; 107)

Sonuç. Demek ki, 10–12. yüzyıllarda Türk halkları arasında Barskan adında bir boya hiç rastlanmamıştır. (42; 332-333)

Özetleyecek olursak, Kırgızistan coğrafyasında bin yıllık uzun zaman zarfında (10–20. yüzyıllar) çeşitli büyük siyasi olaylar, sosyo-ekonomik değişimler, kültürel yükseliş ve dışarıdan gelen yabancıların saldırıları gibi inişli-çıkışlı olaylar yaşanmıştır.

Bu tarihî olaylar, genelde Kırgızistan, özelde Isık Göl bölgesini asırlardır yurt tutan halkın etnik yapı tutarlılığı ve miras ardışıklığını çok fazla bozamamıştır. Günümüzdeki Kırgızlar, on asır önce Isık Göl bölgesinde yaşayan halkı, onların arasından Çigilleri, Tuhsileri vs. doğrudan kendi babalarından biri olarak sayabilirler.

Tanrı Dağları bölgesindeki bu tarihî ve etnosluk miras ardışıklığı, on asır öncesinde kullanılan Barskan, Tong, Oş, Özgön, At Başı, Koçkor (Başı), Talas, Suusamır (Sıgun Samur) gibi yer adlarının günümüzde Kırgızlar tarafından tutarlı şekilde korunmuş olması dikkate değerdir. Elbette, Balasagun şehrinin adı Kitanlar devrinde “Kuz Balık” olarak değiştirilmiş, daha sonra siyasi önemini yitirmiş, dolayısıyla şehir kalıntısı (caminin bir büyük minaresi) “Burana” adıyla günümüze ulaşmıştır. Koçkor Başı şehriden Koçkor Vadisi’nin adı kaldı. “Özkend” bize Özgön şeklinde ulaştı. Taraz şehriden Talas Vadisi ve Taraz şehri kaldı.

Günümüzde Kırgızistan’ın Isık Göl İline ait Ceti Ögüz İlçesinde Barskoon adında büyük bir köy mevcuttur. Köyün doğusunda Barskoon kanyonundan Barskoon Irmağı geçerek doğrudan Isık Göl’e dökülür.

Bu bölge günümüzde de uluslararası yolların kıyısında, eskiden İpek Yolu güzergâhında idi. Batıdan gelen kervanlar, Barskoon kanyonu ile güneye yol alıp, daha sonra doğu istikametine dönerek Bedel Dağ geçidi (Burası Mahmud Kaşgâri Barskani’nin Dîvân’ında “Bedel Art” olarak verilen dağ geçididir.) üzerinden Tanrı Dağlarının doğusuna ve oradan Uzakdoğu’ya gidiyorlardı. Doğudan gelen kervanlar ise Bedel (Bedel Art) Dağ geçidi üzerinden Barskan şehrine, oradan Koçkor Başı, Balasagun, Taraz, Şaş (Taşkent), Semerkand ve s. şehirleri üzerinden Batıya yol alıyorlardı.

Kırgızistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra, 20. yüzyıl sonlarında Barskoon köyündeki büyük cami Mahmud Kaşgâri Barskani adını aldı. (43; 235-237)

Kırgız arkeoloji uzmanı Kubatbek Tabaldyev, Jeti-Oğuz ilçesindeki Koy-Sarı-Oyarkeolojik yerleşimini erken ortaçağ dönemindeki Yukarı Barskan kenti ile tanımlar. (44; 286) Çevredeki diğer alanlarda arkeolojik kazılar daha devam edilecektir.

Bilindiği gibi, Kırgız grupları ve daha sonra Kırgızlar arasında asimile olan Türki etnik unsurlar Karahanlı Kağanlığı döneminde Tanrı-Dağları bölgesinde yaşadılar.

Ortaçağ yer adı Barskan’ın (değiştirilmiş bir Barskoon biçiminde) Kırgızlar’da şimdiye kadar korunması, Isık-Kul havzası da dahil olmak üzere Tanrı-Dağları diyen dağ ve vadi bölgesinin Türkçe konuşan sakinlerinin etnik gelişiminde ardışık bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. Pritsak, Omeljan. “Mahmud Kâşgarî Kimdir?”, S. 243–246; Togan, A.Z.Velidi, “Umumi Türk...”, 1. Cilt, S. 85; Çorotegin, T.K. “Mahmud Kaşgari Barskaninin «Divanu lugati t-türk»...”, S. 59–673, ve s.
2. Sagalı Sıdıkov, “Sobstvenniye İmena...” S. 47–56.
3. Kırgız halkının etnonimleri hakkında bk. Attokurov, S., Kırgız Sancırası..., Karatayev, O., Kırgızdardın Tegi, Taraluu...; Abramzon, S., Kirgizı i İh Etnogenetiçeskie... S. 10–69; Ligeti,

- L., “Die Herkunft des Yolksnamens Kirgis”, S. 369–383; Jumakunova, G., “Kırgız” Etnoniminin Kökeni...”, S. 38–47, ve s.
4. DLT, Tıpkıbasım, s. 87a, 255b.
5. Mucmalu t-tavariih va-l-kısas... Tahran 1939–40, S. 100.
6. Karayev, O., “K Geografiçeskim Naimenovaniyam...”, S. 67.
7. Çoroyev, T., “Po Povodu Rassmotreniya Toponima...”, S. 332.
8. Minorsky, V.F., “Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs”, S. 303; Çorotegin, T.K. Etniçeskie Situatsii..., S. 11, 48–50.
9. Czegledy, K. “Gardizi on the History...”, S. 257–267; Çorotegin, T.K., Etniçeskie Situatsii...”, S. 16.
10. İbn al-Fakih, Kitabu l-buldan, Beyrut 1996, S. 637–638.
11. Senigova, T., Srednevekoviy Taraz, S. 68; Baypakov, K.M., Srednevekovaya Gorodskaya..., S. 29.
12. Abe Reyhan Bîrûnî altıncı iklim Taraz, Oş, Özgen, Balasagun, Koçkar Başı, Barshan, At Başı, Ordokent (Kaşgâr) gibi Tanrı Dağlar şehirlerini dahil etmiştir. Beruni, Kanon Mas'uda..., 1. Bölüm, S. 472–473.
13. Gardizi, Zaynu l-ahbar..., 1969, S. 265; Czegledy, K., “Gardizi on the History...”, S. 262.
14. Bartol'd, V., “İssık-Kul”, S. 437–439; Bartol'd, V., İzbranniye Trudı, Ed. Omurkul Karayev, 1996, S. 337.
15. DLT, Tıpkıbasım, s. 313a.
16. Barskan şehir öreniyle ilgili bk.: Bernştam, A.N., Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii, S. 80–82.
17. DLT, Tıpkıbasım, s. 313a.
18. Pritsak, O., “Mahmut Kaşgari Kimdir...”, S. 244, Not 9.
19. Koçnev, B., Fedorov, M., “Dva Klada...”, S. 180, 181 vd.
20. MİKK, 1973, S. 59; Karayev, O.K., “İstoriya Karahanidskogo Kaganata...”, S. 162–163.
21. Abu Rayhan Beruni, İzbranniye Proizvedeniya. Kniga Vrazumleniya Naçatkam Nauki o Zvezdah, S. 102.
22. Muhammad ibn Nadjib Bakran, Djahan-name, S. 22-23; DLT, Tıpkıbasım s. 86-9a.
23. al-Mas'udi, Murucu z-zahab va ma'adinu l-cavahir. C. 1, 1884, S. 185; Maçoudı, Les Prairies d'or, C. 1. Paris 1861, S. 288; Şeşen, R., “İslam Coğrafyacılarına Göre...”, S. 44.
24. Çoroyev, T., “K İnterpretatsii Tyurkskogo Etnonima Bad/Yad...”, S. 377–378.
25. Bk. Ross, D.E., “The Genealogies of Fakhr u'd-Din Mubarakshâh”, S. 392–413; Çoroyev, T., “Ta'rih' Mubarak Şaha Merverrudi...”, S. 75–77.
26. Çoroyev, T., “Ta'rih' Mubarak Şaha Merverrudi...”, S. 76.
27. Marvar-rudî, Ta'rih-i Farhru'd-Din..., S. 30b, 47; Umnyakov, Ivan, “İstoriya..”, S. 115; Ahmedov, B.A., “Znaçeniye Pis'mennih Pamyatnikov...”, S. 24–25; Şeşen, R., “İslam Coğrafyacılarına Göre...”, S. 17, 153; Kumekov, Bolat, “Arabskiye I Persidskie...”; Çoroyev, T., “Ta'rih' Mubarak Şaha Merverrudi...”, S. 76.
28. Bk. “Kaz'ın babası olan Tonga Alp Er, bu Afrasiyab'dır.” DLT, Tıpkıbasım, s. 255b.
29. Amasyalı, “Afrasiyab Kimdir?...”, S. 4, s. 117–124; S. 6, S. 176–182.
30. Abu Rayhan Beruni, “İzbranniye Proizvedeniya. Farmakognoziya...” S. 46 (Not 171), 234. Burada “lugâ” kelimesiyle Bîrûnî'nin hem dil, hem lehçeleri kastettiği bildirilmiştir.

31. Abdır Rahmanov, A. “Toponimika Cane...”, S. 73; Karayev, Suyun, “Drevnetyurkskiye Toponimi Sredney Azii”, S. 28–29. Aslen Kırgız olan bu Özbekistanlı toponomist “Mahmud Kaşğari’de Barsgan etnonimi belirtilmiştir” demektir.
32. Çoroyev, T., “Po Povodu Rassmotreniya...”, S. 332–333.
33. DLT, Tıpkıbasım, s. 110b.
34. DLT, Tıpkıbasım, s. 111a.
35. Attokurov, Sabır, “Sayakatçı Sancıra, Cigilder Cönündö”, S. 86.
36. DLT, Tıpkıbasım, s. 225a.
37. DLT, Tıpkıbasım, s. 276a.
38. DLT, Tıpkıbasım, s. 146a-146b
39. Çoroyev, T., “Mahmud ibn Huseyin al-Kaşğari...”, S. 83.
40. Bk.: Bartol’d, V., “Oçerk İstorii Turkmenskogo...”, S. 579.
41. DLT, Tıpkıbasım, s. 107a.
42. Çoroyev, T., “Po Povodu Rassmotreniya...”, S. 332–333.
43. Daha bkz.: Çorotegin, T.K. Mahmud Kaşğari Barskaninin «Divanu lugati t-türk»... S. 235–237.
44. Tabaldiyev K.Ş. Drevniye pamyatniki Tenir-Too, 2022, S. 286–289.

Edebiyat

1. Abdır Rahmanov, Aytım, Toponimika Cene Etimologiya, Ed. K. Kenesbayev, Gılım, Almata 1975.
2. Abramzon, Saul, Kırgız i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kul’turniye Svyazi, Nauka, Leningrad 1971.
3. Ahmedov, Bori, “Znaçeniye Pis’mennih Pamyatnikov v İzuçenii Etniçesкой İstorii Uzbekov”, Materiyalı k Etniçesкой İstorii Naseleniya Sredney Azii, Ed. V.P. Alekseev, Fan, Taşkent 1986, ss. 14–30.
4. Amasiyeli Hüseyin. Afrasiyab kimdir? // Türk Yurdu. İstanbul. 1334. No. 4. S. 117–124; No. 6. S. 176–182; No. 7. S. 343–351.
5. Attokurov, Sabır, Kırgız Sancırası, Ed. A. Ömürkanov, Kırgızstan, Bişkek 1995.
6. Attokurov, Sabır. “Sayakatçı Sancıra, Cigilder Cönündö”, Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyasının Kabarları: Eho Nauki, S. 2. Bişkek, 1995.
7. Bakran Muhammad ibn Nadjib, Djahan-name (Kniga o Mire), Yay. Haz. Yu.E. Borşevskiy, Vostoçnaya Literatura, Moskova 1960.
8. Bartol’d Vasiliy. “İssık-Kul”, Soçineniya, C. 3. Moskova 1965, ss. 437–439.
9. Bartol’d Vasiliy, İzbranniye Trudı, Ed. Omurkul Karayev, Şam, Bişkek, 1996. 607 s.
10. Bartol’d, Vasiliy, “Oçerk İstorii Turkmenskogo Naroda”, Soçineniya, C. 2, – 1. Bölüm, Moskova 1963, ss. 545–623.
11. Baypakov, Karl, Srednevekovaya Gorodskaya Kul’tura Yucnogo Kazahstana i Semireç’ya: (VI-Naçalo XIII v.), Ed. K.A. Akişev, Nauka, Almata 1986.
12. Bernştam, Aleksandr, Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii, Frunze 1941.
13. Beruni, İzbranniye Proizvedeniya. Farmakognoziya v Meditsine (Kitab as-saydana fi-t-tibb), C. 4, Yay. Haz. U.İ. Karimov. Fan, Taşkent 1973.

14. Beruni (Bîrûnî), Abu Rayhan, İzbranniye Proizvedeniya. Kanon Mas'uda, C. 5, Yay. Haz. Pavel Bulgakov, Boris Rozenfel'd, Fan, Taşkent 1973. Bölüm Bir. Kitap. 1–5. — 648 s.
15. Beruni, İzbranniye Proizvedeniya. Kniga Vrazumleniya Naçatkam Nauki o Zvezdah, C. 6, Yay. Haz. Boris Rozenfel'd vd., Fan, Taşkent 1975.
16. Çorotegin, Tınçtıkbek K., Etničeskie Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentral'noy Azii Domongol'skogo Vremeni: Po Musulmanskim İstoçnika IX-XIII Vv., Ed. Bori Ahmedov, Soros-Kırgızstan, Bişkek 1995.
17. Çorotegin, T.K. Mahmud Kaşgari Barskaninin «Divanu lugati t-türk» emgegi türk elderinin tarihi boyunca köönörgüs bulak: İlimiy basılış / ilimiy redaktorlor T. Ömürbekov, K.S. Moldokasimov. Bişkek: “Turar” basması, 2017. 376 b., süröt, karta.
18. Çoroyev, Tınçtıkbek K., “K interpretatsii tyurkskogo etnonima bad / yad v trude al-Mas'udi (X v.)”, Materiyalı IX Mecrespublikanskoy Nauçnoy Konferentsii Molodih Uçenih AN Kirgizskoy SSR. İlim, Frunze 1988, s. 377–378.
19. Çoroyev, Tınçtıkbek K., “Mahmud İbn Huseyin Al-Kaşgari Cana Anın “Türkiy Tilder Söz Cıynagi”, Kırgızstan, Frunze 1990.
20. Çoroyev, Tınçtıkbek K., “Po Povodu Rassmotreniya Toponima Barsgan/Barshan Kak Etnonima”, Materiyalı VIII Mecdurespublikanskoy Nauçnoy Konferentsii Molodih Uçenih AN Kirgizskoy SSR, İlim, Frunze 1986, ss. 332–333.
21. Çoroyev, Tınçtıkbek K., “Ta'rih” Mubarak-şaha Merverrudi Kak İstoçnik Po İstorii Tyurkskih Narodov Sredney i Tsentral'noy Azii”, Gumanitarniye Nauki v Sibiri. S. 4, (1994), ss. 75–77.
22. DLT, Tıpkıbasım – Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lûgati 't-Türk: Tıpkıbasım / Facsimile. Ankara: Türkiye Kültür Bakanlığı, 1990. III + 1a -320 a.
23. Gardizi, 'Abdülhayy, Zaynu l-ahbar / ba mukabala u tashihi u ta'liik-i 'Abdülhayy Habiibi az ruy-i du nusha-i hatti-i maşuf-i dünya..., Tahran 1347/1969.
24. İbn al-Fakih, Kitabu l-buldan / ta'liifu Abii 'Abdallah Ahmad ibn Muhammad ibn İshak al-Hamadani (al-ma'ruf bi-Ibn al-Fakih); tahkik Yusuf al-Hadi. 'Alamu l-kutub, Beyrut 1996, 760 s.
25. Jumakunova, Gulzura. “Kırgız” Etnoniminin Kökeni Üzerine” // Ordinaryüs Profesör Doktor Bübiyna Oruzbaeva Armağanı. Ankara: TDK Yay., 2012. S. 38–47.
26. Karatayev, Olcobay, Kırgızdardın Tegi, Taraluu Arealı, Etnostuk-Madaniy Alakaları, Ed. T.K. Çorotegin, P. Kazıbayev. Bişkek. KTMU, 2013.
27. Karayev Omurkul, “K Geografiçeskim Naimenovaniyam Tsentral'nogo Tyan'-Şanya i Semireç'ya v VI-XII Vv.”, Onomastika Kirgizii, 1. bs., Ed. Sadıbakas Umurzakov, Kadıralı Konkobayev, İlim, Frunze 1985, ss. 66–72.
28. Karayev, Suyun. “Drevnetyurkskiye Toponimi Sredney Azii”, Sovetskaya Tyurkologiya, Sayı. 6. (Bakü, 1985), S. 23–35.
29. Karayev, Omurkul. İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X - Naçala XIII Vv.), Ed. Midil Djamgerçinov, Vladimir Mokrinin. İlim, Frunze 1983.
30. Koçnev, Boris, Fedorov, Mihayil, “Dva Klada Karahanidskih Dirhemov Seredini XI v. İz Kirgizii”, Numizmatika i Epigrafika, C. 11, Nauka, Moskova (1974), ss. 179–195.
31. Kumekov, Bolat, Arabskie i Persidskie İstoçniki Po İstorii Kıpçakov VI-XIV Vv.: Nauçno-Analitiçeskiy Obzor. Nauka, Alma-Ata, 1987.

32. Ligeti Ludvig, “Die Herkunft des Yolksnamens Kirgis“, Körösi Csoma Archivum. 1925. Band 1. Heft 5. S. 369—383.
33. Maçoudi, Les Prairies d'or / Texte Arabe et trad., par C.Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. Paris, 1861—1877. Vol. 1—9.
34. Marvar-rudi, Ta'rih-i Fakhru 'd-Din Mubarak-shah being The historical introduction to the Book of Genealogies of Fakhru 'd-Din Mubarakshah Marvar-rudi completed in A. D. 1206 / Edited from a unique Manuscript by E.D. Ross. London: The Royal Asiatic Society, 1927. XX + 84 p.
35. Mas'udi, Murucu z-zahab va ma'adinu l-cavahir. Kahire, 1301—1303 / 1884-1886. — Ciltler 1—10.
36. MİKK – Materiyalı Po İstorii Kirgizov i Kirgizii, 1. Kitap, çev. Oleg Akimuşkin vd., Ed. Vadim Romodin, Nauka, Moskova 1973.
37. Minorsky, Vladimir, “Tamim ibn Bahr’s Journey to the Uighurs”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, c. 12 (2). London, 1948, ss. 275–305.
38. Mucmalu t-tavaariih va-l-kısas, ta'liif-i saal-i 520 hicriyy; be-tashiih-i Malek Şu'araa'i Behaar be-himmatı Muhammad Ramazaani... Tahran 1939-40. 42+527 s.
39. Onomastika Kirgizii, 1. bs., Ed. Sadıbakas Umurzakov, Kadıralı Konkobayev, İlim, Frunze 1985.
40. Pritsak, Omeljan. “Mahmud Kâşgarî Kimdir?”, Türkiyat Mecmuası, c. 10, (1953), ss. 243–246.
41. Ross Denison, E. “The Genealogies of Fakhr u'd-Din Mubarakshäh”, A Volume of Oriental Studies, Ed. T.W. Arnold and R.A. Nicholson. (Cambridge, 1922), s. 392-413.
42. Senigova, Taisiya. Srednevekovıy Taraz, Nauka, Almata 1972.
43. Sıdıkov Sagalı, “Sobstvenniye İmena v Orhono-Eniseyskih Pamyatnikah”, Tyurkologičeskie İssledovaniya, İlim, Frunze (1985), ss. 47-56.
44. Şeşen, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Üniversite Basması, Ankara 1985.
45. Tabaldiyev Kubatbek Ş. Drevniye pamyatniki Tenir-Too / Ed. E.Kochumkulova. Bişkek: Universitet Tsentral'noy Azii, 2022. 354 s.
46. Togan, A.Z. Velidi, “Umumî Türk Tarihine Giriş”. 1. Cilt. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar. 3. Baskı. İstanbul, 1981. XVI + 539 s.
47. Umnyakov, İvan, “‘İstoriya’ Fahreddina Mubarakşaha”, Vestnik Drevnoy İstorii, c. 1, S. 2, (1938), ss. 108-115

Daxil olma tarixi : 20.04.2023.

Çapa verilmə tarixi : 15.05.2023.

